

A MAGYAR IRODALOM ODÜSSZEUSZA*

NÉMETH LÁSZLÓ SÍRJÁNÁL

L. SIMON LÁSZLÓ

Egy vidéki kisiskolában kezdtem meg az általános iskolai tanulmányaimat a múlt század '70-es éveinek végén. Olyan közegben nőttem fel, amelyben nem szorult különösebb magyarázatra Gárdonyi, Móra, Móricz vagy éppen Németh László világa: még volt becsülete a tanítónak, a körzeti orvosnak és a dolgos kétkezi embereknek. A proletárt csak a történelemkönyvekből ismertem, a kommunista melós életformájával pedig már csak jóval a diktatúra bukása után szembesültem, amikor egyetemista éveim végén Budapesten egy panelban lakva a szomszédaimat jobban megismertem: ők voltak a történelem zárványai. Ha ma bármit el akarnék mondani a gyermekeimnek arról a falusi létformáról, ami meghatározta a magyar parasztság identitásának a kereteit, s aminek a végóráit magam is megéltem, teljes értetlenséggel szembesülnék. Ami nekem még eleven valóság volt, az nekik csak kulturális hordalék, teher lenne. Ezért gondolom azt, hogy **véget ért az az időszak, amikor Németh László prózáját úgy lehet olvasni, hogy abban magunkat látjuk viszont.** Sajnos a gyerekeink és az unokáink nem fogják sem a *Gyászt*, sem a *Bűnt*, sem az *Izonyt* elolvasni.

„Gyermekkoromban még volt valami kis élet a tanári hivatásban, ma a tanár is tantervlebonyolító automata. Minden tanulás, képesítés haszontalan; a munka a szellem teljes önmeztagadását követeli.” Ha felidézem az általános iskolai tanítómát, Járányi Marika nénit, akitől a betűvetést tanultam, vagy a napközis tanítómát, Hédi nénit, akinek a férje hiába volt a helyi tanácselnök, innen visszanezve inkább volt az ántivilág itt felejtett bútora, aki engem rendszeresen a sarokban térdeltetett, szóval felidézve őket, úgy tűnik, az idé-

zett sorokat én is papírra vethettem volna. Mert még az én gyermekkoromban is *volt valami kis élet a tanári hivatásban*. Ám ezeket mégsem én írtam le, hanem Németh László 1933-ban *A minőség forradalmában*, és a legelkeserítőbb ebben éppen az, hogy lassan egy évszázad távlatából is hasonló a tapasztalatunk és az életérzésünk. A tanár ma is „tantervlebonyolító automata”, s vannak, akik kiváltságuknak tartják a tantervírást, de közben nem érzik és értik a világ változását. Rátelepszenek a mai kormányzatra, és nem tudják, mi is az igazi írói és értelmiségi felelősség. Pedig csak Németh Lászlóra kellene figyelniük, aki 1943-ban a *Népi író* című esszéjében leírta: „Kelet-Európában alig lehet egy író annyira fényűző, hogy a néptől ne tanuljon. A művész (mint az egyéniség általában) történelmi munkát végez: lezár valamit, ami már előtte is készült; eszközökkel, amelyeket a történetlétől kapott. A művész így mindig arisztokrata: mozdulni sem tud, a történelmi osztályok segítségével. Magyarországon azonban történelmi osztály a parasztságon kívül csak nyomokban van.” Viszont ma már nincsen parasztság sem, sőt a paraszti kultúra és erkölcs is szertefoszlott; de legalább így a sírba szállt a magyar parasztság szűklátókörűsége, babonái és tanulatlansága is, amiről Németh László legalább annyit tudott, mint amennyit ennek a történelmi osztálynak a pozitívumairól. Ám mindez mit sem számítana, ha lenne egy valamire való középosztályunk, de a legnagyobb, mondhatni évszázados bajunk éppen a középosztály gyenge volta. „A valódi középosztály ismertető jele: anyagi függetlenség, egy kis beleszólás a közügyekbe, rendelkezés önmagunkkal. Magyarországon ez a réteg nem túlságosan széles”

* A szöveg beszédskét hangzott el Németh László sírjánál a Farkasréti temetőben, az író halálának 50. évfordulóján rendezett megemlékezésen, 2025. március harmadikán. (A szerk.)

– írta Németh László, én pedig diszkréten pironkodom.

Alapvető problémánk – ezt is Németh Lászlótól tudjuk – az önkritika hiánya. Pedig „az önkritika az öntudat legmagasabb formája, s ha a rádió nem is bírálhatja a politikát és az államhatalmat, bírálhatja a társadalmat s a közszellemet tükröző szokásokat” – olvasható *A magyar rádió feladatai* című 1934-es esszéjében. Így folytatódik: „A mikrofon egyszer-kétszer egy hónapban szószék is lehet, s laikusok végezhetik róla azt az országos fejmosást, melynek a régi erdélyi prédikátorok idejében a fejedelmek is alávetették magukat.” Viszont ne felejtsük, ezt a társadalmat mi magunk építjük, formáljuk, ezért kritikánk és önkritikánk hitelességét elsősorban a cselekvésünk irányában és erejében mérhetjük le.

Németh Lászlót félretettük. Nem olvassuk, nem idézzük, alig-alig hivatkozunk rá. Születésének 100. évfordulóján a *Népszabadságban* Tamás Gáspár Miklós *Az éleslátó vak* című cikkében egyenesen azt a túlzó és igaztalan állítást fogalmazta meg, hogy „regényeit nem olvassák, színműveit nem játsszák, eszméit betemette az idő. Németh László mégis velünk marad, valamilyen nehezen megmagyarázható értelemben halhatatlan. Külföldi aligha érthetné meg, miért is tartozik annyira hozzánk, hiszen egyetlen eleven hagyományunknak se része, az életmű pedig romlékony, jobbra elavult.” **Az életmű jelentős része egyáltalán nem avult el**, legfeljebb a Németh által leírt élethelyzetek és problémák, különösen a paraszti sors létkérdései állnak távol napjaink fiatal olvasóitól. De mindennek ellenére számos művének vannak egyetemes, időtálló dimenziói, bár az is tény, hogy napjainkban alig foglalkozik vele az irodalomtörténet, illetve a filmes és a színházi szakma. Filmes adaptáció a műveiből 1989 óta, az *Égető Eszter* című tévésorozat óta nem készült. Húsznál is több drámájából egyiket sem játsszák a hazai teátrumok, még a *Galileit* vagy *A két Bolyait* sem. Utoljára 2021-ben a Soproni Színház mutatta be Csiszár Imre rendezésében a *Széchenyit* – ez volt az üdítő kivétel. A *Galileit* Ruszt József rendezte meg 2004-ben a Veszprémi Petőfi Színházban, azóta nem is tudom, valahol játszották-e, s ha jól emlékszem, én még a rendszerváltás előtt gimnazistaként láttam a Várszínházban Bessenyi Ferencsel és Béres Ilonával. Ez az előadás már csak azért is érdekes, mert Bessenyi játszotta a címszerepet a Gellért Oszkár rendezte 1956-os előadásban is. Amint Mizser Attila írja *A magyar Galilei* című cikkében, akkor „a budapesti Katona József Színházban adták elő a darabot. Mégpedig óriási sikerrel. A hosszan tartó ünneplés magát a szerzőt is elgondolkodtatta, hiszen egyértelmű volt, hogy a közönség nem csupán az előadást ünnepli, hanem azt, hogy mindezt egyáltalán elő lehetett adni. Három nappal később kitört a forradalom, a Galilei előadás fogadtatását a közhangulat egyfajta »indikátoraként« is felfog-

hatjuk. A szerző a tanai megtagadására kényszerített tudósban saját magát, a perben pedig a koncepciók pereket ábrázolhatta. A *Galileit* október 23-án is előadták. Az előadás végén a közönség és a színészek már úgy léphettek ki az utcára, hogy ott zajlott a forradalom.”

A *Galilei* története egyben a kommunista rendszer bűneinek a lenyomata. Bár nyilvánvaló volt az áthallás, és a közönség egy része Galileivel a szilenciumra ítélt szerzőt, míg a csillagász perével az '50-es évek eleji koncepciók eljárásokat azonosította, Németh László mégis igyekezett meggyőzni mindenkit arról, hogy nincsenek aktuálpolitikai szándékai és céljai. Ennek ellenére arra kényszerítették a szerzőt, hogy írja át a IV. felvonást. Major Tamás szerint a darab „művészeti és világnézeti felfogása helytelen, mert megalkuvásra tanít: ha tehetséges vagy, és van mondanivalód az emberiség számára, inkább add föl elveidet, mert így többet használsz az emberiségnek, mint ha a benned levő erőket odaadnád.” Németh László hiába adta be a derekát, s írta át a záró felvonást, végül a Nemzeti Színház a hatalom nyomására nem mutatta be a darabot, a Katonában lezajlott premieren viszont már képviseltették magukat: Révai József, az MDP Politikai Bizottságának tagja, Darvas József népművelési miniszter, Jóború Magda, az oktatásügyi miniszter első helyettese és Darabos Iván népművelési miniszterhelyettes is részt vett rajta. S gyorsan jegyezzük meg, a dráma eredeti változatát csak 1994-ben mutatták be Debrecenben. Németh Lászlót egész életében bántotta, hogy átdolgozta a művet, sőt szégyellte azt, 1958-ban pedig „erkölcsi nagyképűsködésnek” minősítette a bemutatott változatot. Sőt, Görömbei András arra hívja fel figyelmünket, hogy Németh László a két változat között nemcsak lényeges különbséget látott, hanem egyenesen ellentétet. Azért is fontos az eredeti változat ismerete és remélhetőleg mihamarabbi bemutatása valamelyik budapesti színházban, mert a magába roskadó Galilei alakja teszi igazán hitelessé azt az érvelést, amire Görömbei András rámutatott a rendszerváltás utáni debreceni bemutatókor: „Az inkvizícióval szembekeverülő Galilei élettörténetében Németh László arra látott modellértékű mintát, hogy egy nagyobb cél érdekében, s a nyilvánvaló igazság ismeretében, vállalható a magas mértékű erkölcsi elvek külsőleges megsértése is. Az ilyen »erkölcsi vétség« azt a közeget minősíti, amelyik kikényszeríti a »bűnt«, Németh László drámájában sokan próbálták meggyőzni Galileit arról, hogy vissza kell vonnia felismeréseit – az életementése érdekében. A természettudomány felfedezett igazságain nem változtathat a kényszerűségben fogant visszavonó vallomás”.

A *Galilei* ma kényelmetlen előadni, mert a benne vázolt erkölcsi dilemmákkal alig akarunk foglalkozni. Ha Galilei, akkor inkább rendre Brecht *Galilei élete* című drámáját veszik elő, így tett Zsótér Sándor rendezésével a Nemzeti Színház

is 2016-ban, vagy tavaly az Örkény Színház. Nem tagadom, a tudósok és az írástudók felelősségén való moralizálás is örökké aktuális lesz, de a hatalom túlkapásaival, az elnyomó rendszereknek az igazságot az égről is lehazudó jellemvonásaival küzdő és adott esetben elbukó, emberileg is összeomló író, értelmiségi és gondolkodó konfliktusa a mi kis hazánkban legalább ennyire húsbavágó téma, kivált, ha a 20. század egyik legnagyobb drámaírója dolgozza fel egy korszakos színműben.

De mi Németh Lászlót félretettük. Sőt, egyesek Illyéssel együtt a kommunisták kegyencének tartják. Az valóban fájó, hogy a forradalom leverése után 1957 szeptemberében az ENSZ-nek írt levelet aláíró 251 író és költő neve között Németh Lászlóé is ott szerepelt sok hithű kommunistáé (Boldizsár Iván, Darvas József, Fehér Klára, Illés Béla, Illés Endre, Király István, Várnai Zseni, Veres Péter) és sajnos sok kiváló, a kommunista diktatúrával látszólag inkompatibilis alkotóé (Csoóri Sándor, Füst Milán, Illyés Gyula, Juhász Ferenc, Karinthy Ferenc, Kassák Lajos, Kodolányi János, Kolozsvári Grandpierre Emil, Passuth László, Pilinszky János, Sarkadi Imre, Szabó Lőrinc, Tamási Áron, Weöres Sándor) mellett. Ilyenkor kézenfekvő lenne Hamvastól a *Direkt morál és rossz lelkiismeret* című írást citálni, aki szerint: „A behódolás nem bűncselekmény, hanem botrány. Aki alkalmazkodik, nem gonosztevő, hanem aljas. Ezért nem bíróság előtt van a helye, hanem felháborít.” Hamvas a behódolást megbocsáthatatlannak tartotta, „annak, aki behódolt, térden állva kell bocsánatot kérnie az igazságtól, amelyet megsértett”. Igen, de létezik olyan igazság, ami a kategorikus imperatívusz alapja lehet? Egyáltalán, erkölcsi mércénk fókuszába helyezhetjük az igazság fogalmát? Nem inkább a jóságnak vagy még inkább a szeretetnek kellene ott lennie, mert ezek a fogalmak nem kizárólagosak és kirekesztőek, míg az igazság igen. A te igazságod nem feltétlenül az enyém. **Az igazság jegyében birtoklunk, harcolunk, háborúzunk, de a szeretet jegyében egyiket sem lehet megtenni.** Maga Hamvas is azt írja, hogy „a direkt morál csak akkor oszlik el, ha felszólítják, hogy a szeretet világába lépjen, és tényleg belép”.

S persze tudom, azok, akik csak a saját igazságukon keresztül nézik a világot, azt fogják mondani, relativizálok, felmentem Németh Lászlót, sőt magamat is mentegetem, hiszen én is alkalmazkodom, és legalább annyira sütkérezem a jelenlegi hatalom fényénél, mint azt Németh László tette a maga korában az akkori vezetéssel. Bár gyorsan tegyük hozzá, hogy akkor diktatúra volt, ma pedig nincsen, s nyilvánvalóan az igazság felől közelítve ezt akár vádként, akár felmentésként is lehet értelmezni – mindkettőnk esetében. Ugyanakkor Németh László akkori szerepfelfogásához érdemes felidézni az 1956. november 3-án megjelent *Nemzet és író* című írását:

„A 19. században alakult ki a szokás, hogy a költők harcra tüzeljék az embereket. Ez azt jelentette, hogy az írók látták az eszmét, amelyért a népnek harcolnia kellene, a nép azonban nem látta, vagy csak valami homályos szükségérzet élt benne. Az író előjött tehát szobájából, a beszéd mágijával átragasztotta tüzét azokra, akik még nem égtek, azok elindultak küzdeni, ő visszament szobájába, esetleg valami haditudósítói vagy adjutánsi szerepet vállalt, amelyben megcsodáltatta magát olvasóival; tisztelet annak a kettő-háromnak, aki el is esett.

Én ezt a szokást sosem éreztem kötelezőnek. Gondolatokat termeltem és tolmácsoltam, s a gondolat, természetes, valamiféle harcra készíti, akikbe beleesik: de ezen túl sohasem tüzeltem senkit semmire; nem kérkedem azzal sem, hogy ennek a mostani forradalomnak közvetlen előkészítésében részt vettem [...] ha egészséges fegyverviselt ember lennék, aki beállhat a sorba, akkor is húzódnék tőle, hogy a magam meggyőződéséért másokat életük elvesztésére biztassak. Sőt be kell vallanom, hogy abban az órában, amelyikben a forradalom kitört, én Budapesttől kétszáz kilométerre arról írtam cikket, hogyan éljenek bölcsen az írók a váratlanul rájuk szakadt szabadsággal. Ebben, igaz, benne volt az is, hogy igyekezzenek a szabadságot a munkássággal és parasztsággal megosztani, de az egész cikk célja mégis inkább a felelőtlen beszéd megzabolázása volt.”

Németh László háttérbe szorítása kapcsán érdemes lenne alaposabban körüljárni a kommunista diktatúra előtti időszakban megjelent *Kisebbségben* című esszéje miatt kialakult vitát, amelyben valóban sok vitatható állítást fogalmazott meg. Amit Babits a *Nyugatban* két részben közölt kemény bírálatában ízekre is szedett, többek között azt is megfogalmazva, hogy „kisebbségben lenni gögőt jelent, legalább a szerző szótárában, aki szerint, úgy látszik, a magyar kultúra és irodalom egész újabb történetén át mindig a kisebbségnek volt igaz”. Ez az írás és más Németh-szövegek recepciója mind a mai napig arra ad lehetőséget, hogy Németh Lászlót az antiszemitizmus vádjával is kirekesszék a magyar irodalom- és eszmetörténetből. Tamás Gáspár Miklós a már idézett pamfletjében például az állította, hogy „semmi kétség, Németh László antiszemita volt [...] Ezen nincs mit szépíteni, nem is kell, nem is fogunk”. Monostori Imre a *Hitelben* közölt, *A Németh László-i gondolkodás érvényességéről* című tanulmányában viszont az író védelmében joggal idézi Bibót, aki szerint „antiszemita nem kell mindenkit értenünk, aki nem szereti a zsidókat, de nem elég azokat érteni, akik a zsidók ellen uszítanak vagy a zsidókat üldözik; hanem azokat kell értenünk, akikben a zsidók különböző

veszedelmes tulajdonságairól, mohó és csaló vagy gonosz szerzéséről, erkölcstelen és politikailag destruktív voltáról, bosszúállásra és hatalmaskodásra való hajlandóságáról egy összefüggő kép alakult ki és rögződött meg. Az antiszemita ebben az értelemben egyaránt lehet becsületes és aljas, lehet szelíd és lehet kegyetlen, lehet ártatlan és lehet bűnös: lényege az, hogy olyan ember s az embereknek olyan csoportja, amely a társadalmi valóság egy darabjáról görcsösen megrögződött, torz képet hordoz magában.” „Ezek után, ha valaki jóhiszeműen végigbongészi Németh László számtalan »zsidópaszszusát«, nem juthat más következtetésre, mint arra, hogy az ő tiszta szívú és naivan bátor okfejtései sehol sem antiszemiták. Legföljebb egyes zsidó személyek vagy egyes zsidó csoportok, vagy egyes zsidó jelenségek kritikái. Éppúgy léteznek és működnek ezek, mint egyes nem zsidó személyek, nem zsidó csoportok, nem zsidó jelenségek kritikái” – teszi hozzá Monostori.

Érdemes magát Németh Lászlót is idézni, a Püski Sándor által szervezett második szárszói konferencián ezt mondta 1943. augusztus 23-án: „Épp nekem jogom van a zsidókérdésről néhány szót ejtenem; már csak azért is, mert négy éven át csaknem teljesen hallgattam róla. Kétségtelen, hogy a zsidókérdést is a világtörténelem hozta vissza ránk minden eddiginél súlyosabb alakban. Egyesek emlékeznek a *Kisebbségben* passzusára, amelyért a nyilasok annyira haragudtak. Ha a helyzet az marad, ami 1937-ben volt: Magyarországon harminc év múlva nincs zsidókérdés; a zsidóság elillan fölfelé, a gyermektelen jómód retortáin. Azóta minden őket reaktíválta. Elsősorban a zsidótörvények, amelyek nem engedték meg, hogy zsidók legyenek a zsidók; az »őskeresztény« középosztályból kellett zsidókat bérelniök. Elmagyarosodott, fél-, negyedzsidókat szorítottak a megbélyegzéssel közéjük. A nemzeti ellenállás napilapjait csak az ő pénzükön lehetett megszervezni. Volt legitimisták, fajvédők, klerikálisok szorultak át az ő fennhatóságuk alá. S most itt van egy béke, amelynek ők lesznek a súgói, s ők lehetnek a kinevezett megváltói is. A zsidókérdésben én sohasem általánosítottam, kritikáim és írásaim ezt eléggé bizonyítják. Az azonban egészen természetes, hogy az önkritikátlan, bosszúszomjas zsidóságnak a szemérmes kultúratisztelővel szemben ebben a négy-öt évben rendkívül meg kellett erősödnie.”

Számomra az az iránymutató, amit a *Németh László irodalomszemlélete* című 1999-ben megjelent tanulmánykötetben Dávidházi Péter fogalmazott meg, szerinte ugyanis nem jó, „ha az antiszemitizmus (vagy bármilyen más előítélet) veszélyére hivatkozás csirájában elfojtja a zsidóság elfogulatlan kritikáját akár zsidó, akár nem zsidó szerzők részéről.” S Monostori Imréhez hasonlóan azt fogalmazza meg, hogy „egy pillanatig sem tudom elhinni, hogy az antiszemitizmus vádja valaha is jogos lehetett Németh-tel szemben”.

Az eddigi kérdésfelvetéseim bőven túlléptek egy temetői megemlékezés keretein, de azért is bártorkodtam visszaélni a hallgatóság türelmével, hogy jelezzem, milyen sok kérdésünk van a számtalan aktualitást magában hordozó, jelentős életművel kapcsolatban. És ezek a felvetett vagy itt most szóba sem hozott problémák egyszerre irodalmiak, politikaiak, politika- és esztétörténetiek, valamint etikaiak. Irodalmi és nemzeti sorskérdések. Amikor munkásságát posztumusz Magyar Örökség díjjal jutalmazták, Görömbei András a laudációjában kiemelte, hogy Németh Lászlót „a magyar irodalom Odüsszeuszának nevezte Sütő András, mert »nálánál gazdagabb tarsollyal a magyar irodalomban senki sem tért meg nagy utazásokról. [...] A szellem óceáni kikötőit nyitotta meg a magyar írás számára«. Írói életművének mennyisége monumentális, szellemi gazdagsága és erkölcsi igényessége lenyűgöző. Összefogó, szervező elve és ereje a magyarság felemelésének a szándéka. A nemzet égető sorskérdéseinek megoldását személyes üdvösségügyének tekintette. Meggyőződése volt, hogy az erkölcsileg igényes személyiség üdvössége elképzelhetetlen szűkebb közösségének boldogulása nélkül.”

Mindebben **példa számunkra**. S persze mindközben gyarló, hibás, a maga démonaival folyamatosan küzdő ember is volt, amiként mi magunk is azok vagyunk. S vele együtt reménykedünk abban, amit a *Galileiben* megfogalmazott: „De azért szívesen vennék egy látcsövet, amellyel olyan századba látni, ahol az igazság meglátásával véget ér a tudós dolga, s az igazságnak, hogy élhessen, nem kell hazudnia.” És még abban is reménykedünk, hogy az írókra a jövő századokban is szükség lesz, a magyar irodalom élni fog, és hatással lesz az olvasókra. ■